

7. Cognitive Studies of Language/series editor-in-chief N.N.Boldyrev; Ministry of Education and Science of the Russian Federation, Russian Academy of Sciences, Institute of Linguistics of Russian Academy of Sciences, Tambov; University named after G.R. Derzhavin. The Russian Cognitive Linguistics association. –Moscow: Institute of linguistics of Russian Academy of sciences; Tambov: Publishing House of TSU named after G.R. Derzhavin.

8. ISBN 978-5-89016-442-1 Vol. XX: From Cognitive Linguistics to Cognitive Terminology: collection of scientific papers/volume editor-in-chief L.A.Manerko. –2015. –940p. ISBN 978-5-00078-030-5.

9. Lavrova A.N. (2015) American Engineering Supercomputers Language Content // From Cognitive Linguistics to Cognitive Terminology. M., –Tambov: Publishing House of TSU named after G.R.Derzhavin. pp.372–378. ISBN 978-5-00078-030-5.

10. Gard B, Jensen, Barbara Mc Gillivray. Quantitative Historical Linguistics. a Corpus Framework. Oxford: Oxford University Press, 2017. 256p.

11. Sun Shu Fan, S D. Shelov. A Term as a Unit of Terminology: the Variety of Definitions, and the Unity of Understanding. Problems of Linguistics, № 20, Terminology: collection of scientific papers/volume editor-in-chief L.A. Manerko.-2015. –940 p.ISBN 978-5-89016-442-1.

12. Гринёв С.В. Сопоставительное терминоведение: современное состояние // Вестник Моск. Городск. педагог. ун-та. Серия: Филология. Теория языка. Языковое образование, 2017. №1 (25). С.68–75.

13. Горохова Н.В. Монолексемные и полилексемные языковые единицы терминологии трубопроводного транспорта//Булановские чтения, 2017. – Т.5. С.175–177. URL: <https://www.elibrary.ru/item/asp?id=35349727>.

14. Эверетт Д. Как начинался язык. История величайшего изобретения = Everett D.L. How Language Began: The Story of Humanity’s Greatest Invention. = М.: Альпина Паблишер, 2018. –244 с.

15. Сорокина Э.А. Консубстанциональность и словарь // Слово и словарь: Материалы международной конференции: Гродно: Гродненский государственный университет им. Янки Купалы, 2013. С.29–31. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32004734>.

16. Гринёв С.В., Сорокина Э.А., Викулова Л.Г. Основы антропологической лингвистики. Теория языка: антропологическая лингвистика, историческое терминоведение. Учебное пособие: Моск. городск. педагог. ун-т.-М.: Языки народов мира, 2021.

17. Goddard, Cliff, Wierzbicka, Anna. Semantics in the time of Coronavirus: “virus”, “bacteria”, “germs”, “disease” and related concepts // Russian Journal of Linguistics.2021. Vol. №25. №1. P

SOME MORPHOLOGICAL ISSUES OF THE KARAKALPAK LANGUAGE

Najimov P.

doctor of Philology, Senior Researcher, head of department, Karakalpak Language Department, Karakalpak scientific research institute of humanites Karakalpak branch academy of sciences of the Uzbekistan, Nukus, Republic of Karakalpakistan

ТҮРКІЙ ТИЛЛЕРИ МОРФОЛОГИЯСЫНЫҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЭЛЕРИ

(Қарақалпақ тили мысалында)

Нажимов П.А.

филология илимлериниң докторы, үлкен илимий хызметкер, Қарақалпақ тили бөлим баслығы, Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы, Қарақалпақстан

DOI: 10.24412/3453-9875-2021-71-43-46

Abstract

Recently, in Turkology, there has been a study of the linguistic structure of the Turkic languages from an analytical point of view. In many studies in Turkic studies, new modern scientific methodologies were formed for the study of the grammatical structure of the language. However, these ideas were not covered in the grammars of many Turkic languages. Until now, you can find many controversial, often unjustified descriptions of grammatical phenomena in the morphological system of the language. And also, some issues of the Turkic languages that are considered solved, also require deep and comprehensive research. The paradigmatic series of some morphological categories of the Turkic languages have not been fully studied. The morphological structure of each language differs in characteristic features from other languages.

Аннотация

Соңғы жылларда түркология илими лингвистикалық изертлеулердің терең теориялық базасына ийе екенлиги, жаңа бағдарларға бет бұрылып атырғанлығы, машқалаларды хәзирги заманға сай шешіўге умтылушылығы менен көзге тасланады. Сонылықтан қарақалпақ тили бойынша изертлеулерде улыўма түркологиялық соңғы изертлеулердің нәтийжелерин тийкар етип алып улыўмаластырыўшы изертлеулер

алып барыу зэрүрлиги тууылады. Қарақалпақ тили бойынша соңғы жыллары жарық көрген грамматикаларда тюркологиядағы кейинги изертлеулердің айырым нәтижелери дерлик өз сәулеленуін тапқан жоқ. Базыбир грамматикалық категориялардың функциональ-семантикалық мәнилери толық ашып берилмеген.

Keywords: Turkic language, Karakalpak language, word formation, inflection, grammatical categories.

Клт сөзлер: түрк тили, карақалпақ тили, сөз өзгерислери, грамматикалық категория.

Түркий тил билиминде олардың тиллик қурылысын аналитикалық көзқарастан изертлеуге дыққат аударылғанлығын көриуге болады. Көплеген тюркологиялық изертлеулерде тилдің грамматикалық қурылысын изертлеуде хәзирги дәуир илиминің методологиясы ушын үлкен әхмийетке ийе жаңа аспектлер пайда болды. Деген менен бул идеялар түркий тиллеринің хәммесинде де өз сәулеленуін тауып атырған жоқ. Елеге дейин бир қанша таласлы, айырым жағдайларда тилдің морфологиялық системасында грамматикалық қубылыстардың тийкарысыз сыпатланғанлық жағдайларын ушыратуы мүмкин.

Соның менен бирге түркий тиллеринің айырым мәселелери толық өз шешимин тапқандай көрингени менен еле де тереңирек хәм жәнжақлама изертлеулерди талап етеди. Түркий тиллеринің айырым морфологиялық категорияларының парадигмалық қатарлары толық ашып берилмеди. Бул мәселелер хәққинде өзбек тили мысалында белгили алым А.Хожиев «Ўзбек тили ва адабиети» журналының 2006-2007-жыллардағы санларында тоғыз мақала жәриялаған еди [17], деген менен оны дауам еттириушилер болмады хәм мәселе солайынша қалып қойды. Бул мақалада усы мәселелердің айырымларына карақалпақ тили мысалында өз пикиримизди билдириуи макул таптық.

Хәр бир тилдің морфологиялық қурылысы басқа тиллердің морфологиялық қурылысынан өзгешеленип турады [10, б.132-133].

Түркий тиллерин изертлеудің хәзирги басқышы тилдің грамматикалық қурылысының тек сыртқы формасын ғана емес, ишки тәрәпин – мазмунын изертлеуде талап етеди. Бул тил фактларына функциональ-семантикалық хәм системалы-структуралық жандасыу зэрүрлигин туудырады [4; 5].

Хәзирги заман теориялық әдебиятларда сөз жасалуы системасы тил билиминің өз алдына тарауы деп есапланады ямаса хәр бир сөз шақабының қарамағында үйрениледі, ал сөз өзгеріу системасы тек ғана атлық хәм феийилге, шенде шеен жағдайда алмасыққа байланыслы үйрениледі [1, б.4].

Түркий тиллери морфологиясын изертлеу көпшилик жағдайда дәстүрий планда алып барылды. Бул дәстүр хәзирги күнде де сақланып қалмақта. Түркий тиллери көпшилик жағдайда басқа тиллер семьясы көзқарасынан изертленилип келгени хәммеге мәлим [7, б.16]. С.Н.Ивановтың көрсетуінше, түркий тиллеринде айырым тил фактлары бири бири менен емес, ал теориялық жақтан бир қанша жетиліскен тиллердің фактлары менен салыстырылды [7, б.16].

Көплеген түркий тиллеринің, соның ишинде карақалпақ тилинің де, тиллик материаллары индоевропа тиллери грамматикасы терминологиясы

негизинде изертленилди. Олардың көзқарасы бойынша қандай да бир категория индоевропа тиллеринде бар болса, сол категория түркий тиллеринде де болуы шәрт. Мәселен, сеплик категориясы рус тилинде алты сепликтен ибарат, көпшилик түркий тиллеринде де алты сепликтен ибарат. Карақалпақ тили материаллары дыққат пенен үйренилгенде, айырым итибарсызлықларды ушыратуға болады: тилимизде «шайдан ишин, аұқаттан алың» типиндеги гәплерде «шайдан, аұқаттан» сөзлери сыртқы формасы бойынша шығыс сеплигинің қосымтасын қабыллап турғандай көринеди, бирақ бул жерде шығыс сеплигинің мәниси жоқ.

А.М.Щербактың көрсетуінше түркий тиллеринде: «С точки зрения лингвиста в словоформах ничего упорядочивать не надо: морфологические элементы располагаются в них в определенном и устойчивом порядке» [18,39]. Карақалпақ тилиндеги «наданларша, өзинше, изинше» сыяқлы сөзлери *-ша/-ше* формасы арқалы жасалған рәуиш деп жүритиледи. Бул жерде *-лар* (надан-лар-ша), *-и* (өз-и-нше, из-и-нше) аффикслери - сөз өзгертиуши аффикслер. Сөз жасаушы аффикслер сөз өзгертиуши аффикслерден соң жайласқан, ал карақалпақ тили грамматикасында төмендегише қағыйда бар: «Хәзирги карақалпақ тилиндеги морфемалардың сөздің составында орналасуы тәртиби төмендегише: 1) түбир морфема; 2) сөздің лексикалық мәнисин келтирип шығаратуғын сөз жасаушы морфема ямаса морфемалар жайласады; 3) форма жасаушы морфема хәм 4) сөз өзгертиуши морфемалар турады» [15, б. 11]. Бундай аффикслер басқа түркий тиллеринде сеплик жалғауы деп жүритиледи. Тофалар тилинде жоқарыда көрсетилген мысаллардың бириншиси «частный падеж», ал еккиншиси «продольный падеж» деп қаралады [8, б.123].

Усындай изертлеулерге қарсы В.И.Сергеев былай дейди: «При такой методике исследования на первое место выходит терминология индосистемных языков, а не сам языковой материал. На наш взгляд, исследователь, исходя из содержания общей структуры тюркских языков (агглютинативных), должен излагать материал сообразно наличию его в том или ином языке. Естественно, в различных языках могут и должны быть какие-то универсальные категории, и поэтому в этих случаях целесообразно отчасти сохранить единство онтологии общих универсалий и соответствующую общую терминологию» [12, б. 68].

Түркий тиллерин басқа тиллердің фактлары тийкарында үйрениу тек бүгин болып атырған қубылыс емес. Бундай қубылысқа ұақтында И.А.Бодуэн де Куртэнэ төмендегише төтепки берген еди: «...видеть в извсетном языке без всяких

дальнейших околичностей категории другого языка ненаучно» [2, б. 68].

Бир тилдеги тиллик фактлар екіншісине сәйкес келе бермейтуғынлығы хаққында академик А.Н.Самойлович: «Грамматику изобрести нельзя, ее можно только открыть и обнаружить. Никакому языку нельзя произвольно навязывать грамматику и никакой язык в такой грамматике не нуждается, имея свою природную грамматику с момента своего возникновения» [9,47] деген болса, В.В.Виноградов: «Не надо думать, что части речи одинаковы по количеству и качеству во всех языках мира» [3, б.9] -деп көрсетеди

Морфология бойынша әдебиетлардағы айырым мәселелер еле де қайта қарап шығыуды талап етеди:

1. Түркий тиллери жақын ўақытқа шекем индоевропа тиллери тәсиринде изертленилип келди. Бул дегени басқа түркий тиллери сыяқлы қарақалпақ тили материаллары рус хәм басқа индоевропа тиллери қағыдалары тийкарында үйренилмекте.

2. XX әсирдин 50/60-жылларынан бастап сөз жасалыу морфологиядан ажыралып өз алдына тил билиминин айрықша тарауы сыпатында қаралып келмекте. Қарақалпақ тил билиминде (түркий тиллеринде) сөз жасалыу хәм сөз өзгеріу морфологияның системалары, ал тил билиминин тараулары емес. Сонлықтан сөз өзгеріу системасын еле де теренірек изертлеу зәрүр.

3. Конкрет бир тилдин морфологиялық мәселелерин изертлеуде тилдин морфологиялық қурылысының тийкары болып есапланатуғын грамматикалық категориялар системасын анықлау баслы мәселе болып табылады. Түркий тиллери (сонның ишинде қарақалпақ тили де) морфологиясын изертлеуде ең дәслеп сол тилдеги грамматикалық категориялар системасын қайта қарап шығыу талап етиледі. Себеби морфологиялық категориялар, олардың функциялары хәм структурасы грамматикалық изертлеулерде орайлық орынды ийелейди. Морфологиялық категориялардың изертленилуі жағдайы қанаатландырмайтуғынлығы хаққында 1987-жылғы «Тюркское языковедение в СССР за семьдесят лет» атлы мақалада атап көрсетилген еди: «...анализ и истолкование основных морфологических категорий далеко ещё не являются совершенными. Необходимо в ближайшее время организация специальных дискуссий как по общей структуре морфологии тюркских языков... так и по отдельным морфологическим категориям» [14, б. 3-31].

Бүгинги күнге шекем түркий тиллеринде, сонның ишинде қарақалпақ тилинде де грамматикалық категорияға төмендегіше анықлама берилип келмекте:

«Морфологическая категория – это система противопоставленных друг другу рядов морфологических форм с однородными значениями. Морфологическая категория состоит минимум из двух форм» [13, б.15].

«Грамматикалық категория – белгилі бир грамматикалық форма арқалы аңлатылған сөздин бирдей грамматикалық мәнилеринин жыйынтығы.

Грамматикалық категория: 1) грамматикалық мәни менен оны билдируіши формалық көрсеткішлердин бирлиги; 2) бир грамматикалық категорияның ишиндеги бирдей грамматикалық мәнилер бири-бирине қарама-қарсы қойылып, оппозиция дүзеди. Грамматикалық мәнилердин усындай қарама-қарсылық дүзиуі – оппозиция хәр қандай грамматикалық категория ушын тән қубылыс. Солай етип, белгилі бир грамматикалық категорияда сөздин грамматикалық мәнилері, олардың қарама-қарсылығы хәм сол мәнини билдируіши формалар есапқа алынады» [15, б.100].

Бул келтирилген анықламаларда дыққат аударылатуғын орынлар «грамматикалық категориялардың кеминде еки формадан ибарат болыуы хәм олардың оппозиция дүзиуі» мәселеси.

Қарақалпақ тили мысалында алып қарайтуғын болсақ, тилимиздеги сан категориясы қарақалпақ тили бойынша илимий мийнетлерде де, мектеп, жоқары оқыу орынларына арналған сабақлықларда да анықламаға сәйкес бирлік хәм көплік сан болып екиге бөлинеди.

Тил фактлары қарақалпақ тилинде көплік санды билдируіши –лар аффиксинин бар екенлигин дәлиллейди, бұған дау жоқ. Түркий тиллеринде, сонның ишинде қарақалпақ тилинде де, бирлік сан формасы бар екенлиги жөнинде хеш әдебиетларда көрсетилмеген, айырым әдебиетларда «ноль аффикс» арқалы билдириледі деген пикирлер ушырасады [16, б. 96]. Бирақ түркий тиллеринде нольлік аффикстин бар екенлиги - елеге шекем тартыслы мәселе. Екиншиден, «ноль көрсеткіш» грамматикалық форма болып есапланатуғын болса, оның сыртқы формасы болыу керек, себеби морфема мазмун менен бирге формаға да ийе болыуы шәрт. Мысалы: **китап** сөзин алып қарайық. Бул сөзди морфемалық дүзилісі бойынша анализленгенде, жоқарыдағы қағыдаға сәйкес бир түбир морфемадан (*китап*) хәм еки көмекши морфемадан (*бирлік сан формасы хәм атау сеплиги формасы*) ибарат болыуы тийис.

Сан категориясында жоқарыда айтып өткеніміздей, оппозиция жоқ, сондай-ақ ол тек көплік саннан ибарат болыуы керек. «Бирлік» түсиниги бар, ал бирлік көрсеткіши жоқ.

Бул логикалық категория менен морфологиялық категорияны шатастыруу нәтижесинде келип шыққан қәтелік деп есаплау мүмкін.

4. Қарақалпақ тили сөз шақаптары системасын қайта қарап шығыу зәрүр. Мәселен, «алмасық предметти ямаса оның келбетин, сынын, санын хәм т.б. белгилерин тиккелей атамай, оларды силтеу арқалы көрсетеди» [16,159]. «Белгилеу алмасықлары қандай да бир бетти, предметти ямаса оның белгисин басқаларынан ажыратып, белгилеп көрсетеди. Белгилеу алмасығына қарақалпақ тилинде хәр сөзи киреди» [15, б. 170].

Көрип отырғанымыздай, алмасық қандай да бир мәнилі сөз шақабының орнына қолланылуы керек. Мысалы: *Азат 5-класста оқыйды. Ол - ұлгилі оқыушы.* Бул мысалда «Азат» атлық сөз шақабын «ол» сөзи менен алмастыруу мүмкін. Де-

мек, бул – алмасық. Ал *хәр жылы усы сөзди айтамыз* мысалында «хәр» сөзи қандай сөз шақабын алмасытырып тур?! Бул сөздің хеш қандай алмастырыўшылық хызмети көринбейди. Ондай болса, «хәр» сөзин қайсы сөз шақабына жатқарыў мүмкин? Бундай пикирди «хеш» болымсызлық алмасығы хаққында да айтыў мүмкин.

5. Улыўма алғанда, тилимиздің морфология тараўы бойынша монографиялар бүгинги күнге шекем 1952, 1974, 1981, 1994, 2010-жыллары жарық көрди. Қарақалпақ тили морфологиясы бойынша белгили бир системаға түскен дәслепки илимий грамматиканың жарық көргенине дерлик жетпис жылға шамаласып қалса да, кейинги басылымларда сөз етилген мәселелерде айтарлықтай өзгешеликлер көринбейди. Оннан берли морфология тараўы мәселелерине бағышланған бир қанша илимий изертлеў жумыслары алып барылды, диссертациялар қорғалды, бирақ олардан алынған нәтийжелердің көпшилиги кейинги морфологияларда өз сәўленеўин таппады.

Бул машқалалар тек ғана қарақалпақ тилинің машқалалары емес. Кейинги ўақытларда түркий тиллери бойынша жаңаша изертлеўлер алып барылған айырым мийнетлерди ушыратыў мүмкин. Бул бойынша В.Г.Гузевтиң «Теоретическая грамматика турецкого языка» [6], В.И.Сергеевтиң «Морфологические категориальные и некатегориальные формы в современном чувашском языке» [11] хәм «Морфология чувашского языка. Словоизменение, формоизменение и формообразование» [12], В.И.Рассадинниң «Современный тофаларский язык и его место в системе тюркских языков» [8] атлы мийнетлерин көрсетиўге болады.

Деген менен бул мийнетлер түркий тиллери морфологиясының машқалаларын толық шешіўге жеткиликсиз. Машқаланы хәзирги заман тил билими көзқарасынан түркий тиллериниң тиллик фактлары негизинде шешіў тек түркий тиллериниң машқаласын шешіў ғана емес, ал улыўма тил билимине қосқан үлес болар еди.

ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

1. Баскаков Н.А. О границах словообразования и словоизменения в тюркских языках // Советская тюркология. – Баку, 1986. № 2.
2. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Избранные труды по языкознанию. Т.1. – М., 1963.
3. Виноградов В.В. Русский язык: грамматическое учение о слове. 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
4. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя. – Л., 1987.
5. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол. – Л., 1990.

6. Гузев В.Г. Теоретическая грамматика турецкого языка. – СПб, 2015

7. Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абу-л-Гази-хана. Грамматический очерк. — Ташкент: Фан, 1969.

8. Рассадин В.И. Современный тофаларский язык и его место в системе тюркских языков. – Элиста, 2014.

9. Самойлович А.Н. Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка. – Л., 1925.

10. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Универс, 1993.

11. Сергеев В.И. Морфологические категориальные и некатегориальные формы в современном чувашском языке. – Чебоксары, 2002

12. Сергеев В.И. Морфология чувашского языка. Словоизменение, формоизменение и формообразование. – Чебоксары, 2017;

13. Татарская грамматика. В 3-х томах. Т.2. – Казань, 1993,

14. Тюркское языкознание в СССР за семьдесят лет // Советская тюркология. – Баку, 1987. – №5.

15. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. – Нөкис, 1994.

16. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. – Нөкис, 2010.

17. Хожиев А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (биринчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. №3. – Б. 26-30; Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (иккинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006. №5. – Б. 30-35; Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (учинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти 2006. №6. – Б. 24-28; Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (тўртинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. №1. – Б. 3-9; Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (бешинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. №2. – Б.3-8; Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (олтинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. №3. – Б. 3-13; Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (еттинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. №4. – Б. 30-37; Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (саккизинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. №5. – Б. 26-33; Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (тўққизинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2007. №6. – Б. 3-7;

18. Щербак А.М. Последовательность морфем в словоформе как предмет специального лингвистического исследования // Вопросы языкознания. – М., 1983. № 3.